



Yerleşme Tarihi Analizinde Tarihsel Coğrafya ve Kentsel Morfolojinin Bir araya Geliş Olanakları Üzerine Yeniden Düşünmek: Antakya Örneği¹

Saadet Tuğçe TEZER, Ebru FIRİDİN ÖZGÜR

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
tugcetezer@gmail.com, ebru.firidin@msgsu.edu.tr

Özet: Yerleşmeleri oluşturan farklı dinamik ve bileşenlerin geçmişten günümüze gösterdiği süreklilik ve süreksizliklerden oluşan yerleşme tarihi çalışmalarını, yerleşmelerin bugününün anlaşılması ve geleceğinin yönlendirilmesinde önemlidir. Yerleşme tarihi analizine ilişkin mevcut yöntemlerin (ölçek, zaman, disiplinlerarası bakış açısından) yetersiz kaldığı, yeni ve kapsamlı yöntemlere ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Araştırma amacını yerleşme tarihi analizi olarak belirlemiş olmasa da kentsel morfoloji ve tarihsel coğrafya, analiz araçları ve kavramsal çerçeveleri açısından önemli yaklaşımlar sunar. Tarihsel kentsel coğrafya incelemesini kentsel morfoloji araştırmalarına dahil eden Conzen’in araştırma ve analiz yönteminde yer alan kavram ve bileşenlerin yeniden düşünülmesi ve yerleşme tarihi analizi odağında ele alınmasının, bu açıdan önemli açılımlar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu yeniden okuma ile oluşacak çerçevede; Antakya’ya dair eski harita, plan ve çizimler ile yazılı kaynakların sistematik biçimde incelenmesi ile yerleşme tarihi analizi için yeniden bir ele alışı öneren “yerleşme tarihi analizi bileşenleri” kapsamında yapılacak veri tasnifi, bu çalışmanın hedeflerini oluşturur. Böylece toplumsal, ekonomik, kültürel bileşenler ve değişimlerin mekândaki izlerinin, sürekliliğinin ve etkileşiminin anlaşılabilir bir çerçevesinin çizilebileceği düşünülmektedir. Çalışmanın temel bir hedefi de, farklı nitelikteki yerleşmelere uyarlanabilir bir yerleşme tarihi analizi yöntemine ulaşılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Tarihsel coğrafya, kentsel morfoloji, yerleşme tarihi, Antakya, teritoryalite

Genel Çerçeve

Yerleşme tarihinin analiz edilmesinde kullanılan yöntemlerin pek çoğu, çalışmaya konu yerleşmenin coğrafyasını, yapısal özelliklerini, fiziksel yapı ve sosyal yapı ilişkisinin değişimini analiz sürecine dahil etmemektedir. Planlama çalışması, kentsel tasarım projesi gibi farklı süreçler içinde yapılan yerleşme tarihi çalışmalarında karşılaşılan; ana kaynağa erişim, bugünün yerleşmelerinde geçmişe dair izlerin belli ölçüde deforme olmuş olması, dolayısıyla geçmişin izini sürme zorluğu ve benzeri zorluklar nedeniyle bu çalışmalarda tarihsel geçmiş konusu genellikle yerleşmeye dair geçmiş rapor ve yayınlardan yapılan alıntılar ve basmakalıp ifadelerden ibaret biçimde ele alınmaktadır.

Öte yandan, teorik ve metodolojik açıdan heterojen bir yapıya sahip olan yerleşme tarihi araştırmalarının, herhangi bir analiz ve yöntem ile sınırlı olmak durumunda olmadığını

¹ Bu çalışma, Saadet Tuğçe Tezer’in MSGSÜ Şehircilik Doktora programında devam etmekte olan Doktora Tezi’nin yöntem araştırmasının geldiği aşama üzerinden kaleme alınmıştır.



belirtmek mümkündür (Kılınç, 2007, 180). Kent planlama ve kentsel tasarım alanında yerleşme tarihini anlamak bir gereklilik olarak görülmekle birlikte, bu konu daha çok statik/durağan bir yaklaşımla ele alınmakta, bu da yapılan çalışmaların dönemsel olarak kentin gelişimini anlamaya yönelik mekânsal izlere odaklanmasına sebep olmaktadır. Ancak yerleşmeyi oluşturan toplumsal, kültürel, ekonomik ve doğal etmenler, karşılıklı ilişkileri ve bugüne etkileri ile dinamik bir biçimde ele alınmamaktadır. Yerleşme tarihinin üretim ilişkileri, doğal kaynaklar, kültürel üretim, toplumsal yapı ve ulaşım ağı içindeki konumunun salt kronolojik bir yaklaşım yerine bu ilişkisellikleri oluşturan etkenleri anlamaya yönelik olarak ele alınması, yerleşmelerin bugünlerini anlamaya da fırsat verecektir. Bu açıdan, yerleşme tarihinin morfolojik değişim süreçlerini anlamak için şehircilikte sıklıkla özellikle Conzen ekolünü izleyen kentsel morfoloji yaklaşımları kullanılmaktadır. Kentsel morfoloji yaklaşımların tarihsel bağlamdaki ilişkileri yerleşmelerin fiziksel formunu oluşturan ve belirleyen bileşenlerini çözümlmeyi sağlayan araçlara odaklanmaktadır. Ancak kentin ya da kentin bir bölümünün belli bir dönemdeki tarihinin analiz edilmesi için fiziksel biçimin oluşumuna odaklanan bileşenlerin yanı sıra üst ölçekteki ilişkilerin değerlendirilmesi de önem taşımaktadır. Tarihsel coğrafya yaklaşımlarında kullanılan araçlar ise belli bir coğrafyaya tarihsel bakışı içerdiklerinden, kenti bölgesi içinde ele almayı sağlayabilecek hem ölçeklerarası bakışı, hem de konular arasındaki ilişkileri kurmaya yarayabilir. Bu açıdan teritoryalite kavramı, önem kazanmaktadır. Bir yerleşmenin farklı olgular çerçevesinde ilişki içinde olduğu (coğrafi) bölgeyi tanımlayan bu kavram, yerleşme tarihi analizi için toplumsal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin çevrelerini sunmaktadır. Burada yapılmak istenen yerleşme tarihi analizinde, teritoryalitenin izini sürmek, yöntemin başlıca bileşenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın temel önermesi, Conzen’in tarihsel kentsel coğrafya (*kentsel morfolojide tarihsel-coğrafi*) yaklaşımıyla kentsel morfoloji analizinin kavramları ve bileşenleriyle yeniden ele alınması ve tarihsel coğrafya başta olmak üzere farklı disiplinlerle desteklenmesinin, bir yerleşmenin tarihini anlamak ve çözümlmek için yeni ve dinamik bir perspektif sunabileceğidir. Bunun için yerleşmenin kültür, iktisadi üretim, toplumsal yapı, vb farklı boyutlarıyla ele alınmasını sağlayacak bir yaklaşım geliştirilmelidir.

Yerleşme tarihi analizine ilişkin mevcut ele alışı, yerleşmenin tarihinin, geçmişinin geleceğine etki etme olanağını ortadan kaldırmaktadır. Halbuki bir yerleşmeyi oluşturan farklı dinamiklerin geçmişten günümüze sürekliliği ve süresizliğinin yerleşmelerin bugününü ve giderek geleceğini belirlediği görülmektedir. Bir yerleşmenin tarihsel gelişimini kapsamlı ve çok katmanlı olarak analiz eden bir araştırmanın sosyal, fiziksel, ekonomik ve yönetsel düzeyler ile yerleşme ölçeği ve üst ölçekli ilişkileri bir arada barındırması gerekmektedir.

Herhangi bir kentsel mekânı çalışırken, mekânın kendine özgü hem mekân hem zaman içinde farklılıklarının eşzamanlı ele alınabileceği bir yönelim ve tarz mümkün müdür ya da böyle bir dile ihtiyaç var mıdır? Bilinen yöntemler pek çok yerleşmenin mevcut durumunu açıklayabilmekte, ancak tarihsel süreklilik ve kopuşları net bir şekilde ortaya koymamaktadır. Bu kapsamda, çalışmanın ana sorusu şöyledir: “Conzen’in tarihsel kentsel coğrafi bakışı merkeze alınarak; kentsel morfoloji ve tarihsel coğrafya ışığında sistematik ve farklı yerleşmelere uyarlanabilir bir yerleşme tarihi analizi yöntemi geliştirmek mümkün müdür?”

Bu bakış açısıyla Antakya’nın sosyal, ekonomik, kültürel, yönetsel, doğal ve fiziksel perspektiflerini açıkta bırakmayan bir morfolojik çözümlerle yerleşme tarihini kronolojik olarak ele alan bakış açısı yerine ilişki ve birden fazla ölçeğe odaklanan bir



bakış açısının geliştirilmesine olanak sağlanmaktadır. İlişkisel bakış açısını geliştirmek üzere bu yöntem, kentlerin morfolojik tarihi analizi için Conzen yaklaşımını merkeze almakta; bölgesel ilişkiler, toplumsal ve iktisadi akışları belirleyen üst ölçek veri analizinde tarihsel coğrafya gibi farklı disiplinlerin yöntemlerine başvurmaktadır. Çalışmanın çıktıları; Antakya’ya ilişkin yayın ve belgeler üzerinden erişilen toplum yapısı, ekonomik üretim ve maddi kültüre ilişkin verilerle tamamlanan yerleşme tarihi analizi, alana dair farklı ölçeklerdeki eski harita, hava fotoğrafı ve plan çizimlerinin karşılaştırmalı morfolojik incelemesi ve bu çıktıların ilişkili olarak yorumlanmasıdır. Böylece toplumsal, ekonomik, kültürel bileşenler ve değişimlerin mekândaki izlerinin, sürekliliğinin ve etkileşiminin anlaşılabilir bir çerçevesinin çizilebileceği düşünülmektedir. Yani salt kronolojik olarak yayınlar üzerinden yerleşme tarihinin rapor edilmesi ya da salt kentin belli bir kısmının morfolojik değişim süreçlerine odaklanan bir yerleşme tarihi analizine kıyasla, yapılacak herhangi bir çalışmanın kapsamı ve amacına uygun olarak farklı ölçeklerde, farklı dönemlerde uygulanabilecek bir yerleşme tarihi analizinin olanakları tartışılmaktadır.

Conzen’in kentsel morfoloji disiplinine getirdiği ve ardından Whitehand’in devam ettirdiği tarihsel coğrafi bakış da dahil olmak üzere kentsel morfoloji çalışmaları; kentin bütününe ya da bir parçasını, belirlenen bir dönem aralığında ortaya çıkmış form/biçim üzerinden ele almaya eğilimlidir (Bilsel, 2015). Önerilen yaklaşım, kentsel morfolojide tarihsel-coğrafi perspektifin, tarihsel coğrafya başta olmak üzere farklı disiplinlerin sunduğu olanaklarla desteklenmesiyle elde edilen bir araştırma yöntemiyle; yerleşmenin geçmişini, yerleşmenin geleceğini belirleyen sürecin parçası hâline getirmek, Antakya’nın morfolojik gelişimi ve içinde bulunduğu bölgeselliğin (coğrafi bölgeselliğe ek olarak teritoryalitenin) ilişkisini kurmak, Antakya yerleşmesinin tarihsel geçmişinin belirlenen dönemini fiziksel ve sosyal dönüşümler bağlamında, süreklilikler ve süreksizlikler üzerinden açıklamak amacındadır. Bu çalışmada ise önerilen yaklaşım henüz tamamlanmadığından, kısmi olarak örneklenmiştir. Whitehand’in ele alışı, kentsel büyümenin toplum ve birey, insan ve doğa arasındaki çelişkilere dayalı olarak gerçekleştiği, bu gelişmelerin farklı morfolojik gelişme dönemleri oluşturduğu ve her dönemde üretilen mekânın maddi olarak cisimleşen sosyal, kültürel ve ekonomik koşulların içinde doğduğu belirtilir (Whitehand, 2001; akt. Ünlü, Baş, 2015). Conzen ve Whitehand’in kentsel morfolojiye getirdiği bakış açısı, burada yapılmak istenen bütüncül yerleşme tarihi analizinde coğrafya, makroform, kırsal-kentsel yerleşme ilişkisi, kent mekânı ve sosyal-kültürel-ekonomik yapı ilişkisinin çözümlenmesinde yol göstericidir.

Bu çalışmada önerilen yerleşme tarihi analizinde nihai olarak; Antakya için ilk yerleşme lekesinin oluşmasından bugüne; doğal fiziki unsurlar, kentsel mekânsal unsurlar, makroform ve alan büyüklüğü, idari yapı/tanım ve sınırlar, ulaşım altyapısı, nüfus büyüklüğü ve yapısı, iktisadi üretim biçimi, mülkiyet yapısı, siyasi ve yasal gelişmeler, yerleşmenin kimliği ve kültürel yapısına dair bileşenlere yer verilmesi amaçlanmaktadır, ancak yukarıda değinildiği gibi bu metinde kısmi bir analize yer verilmiştir. Eşzamanlı yapılan Antakya harita, hava fotoğrafı ve plan çizimlerine dair incelemede görsel malzemeler karşılaştırmalı olarak ve literatür araştırmasına paralel olarak incelenecek; Antakya’daki önemli yapılar, nirengi noktaları ve kent gelişiminin bu malzemeler üzerinden takibi; süreklilik ve süreksizlikler tespit edilecektir. Son aşamada Antakya (ve çevresinde) gerçekleşen yapısal değişimlerin; tespit edilen sosyal, ekonomik, yönetsel, kültürel, doğal ve fiziksel bileşenlerle ilişkisinin çözümlenmesiyle yerleşme tarihi analizinin tamamlanması hedeflenmektedir.



Yerleşme Tarihi Analizine İlişkin Bir Yeniden Okuma

Kente dair çalışmalarda yerleşme tarihi analizine dair mevcut yöntemlerin ölçek, zaman ve disiplinlerarası bakış açısından yetersiz kaldığı iddiasından hareket edilmiştir. Yerleşme tarihine ilişkin çalışmalarda temel problemler; kavramların ve hedeflerin tanımlanmasında sorunlar, karşılaştırmalı araştırmalar yerine tek kent ölçeğinde yapılması eğilimi, kolektif çalışmalar yerine bireysel araştırmaların yapılması, kentlerin kimliğini tanımlamadaki sorunlardan oluşmaktadır (Kılınç, 2007, 187). Mevcut yerleşme tarihi analizlerindeki yetersizliğin oluşmasında yerleşme tarihinin çok katmanlı, uğraş gerektiren, çalışılması zor alanlar olması, belirgin bir çıktıya ancak uzun süreli çalışmaların sonunda erişilebilmesi, bu konunun yerleşme açısından taşıdığı önemin istisnai durumlar haricinde anlaşılması etkili olabilmektedir. Yerleşmeleri incelemeyi hedefleyen bağımsız bilim alanlarından (Conzen’in öncellediği tarihsel-coğrafya temelli kentsel morfoloji çalışmaları haricinde) kentsel morfoloji ve tarihsel coğrafya çalışmaları aynı yere, farklı ve birbirleriyle kesişmeyen perspektiflerden bakmaktadır. Conzen’in İngiliz kentsel morfoloji ekolünde tarihsel-coğrafi perspektifle geliştirilen bakış açısının, tarihsel coğrafyanın sunduğu imkanlarla sosyo-ekonomik yapı, ölçek, kronolojik/mekânsal ele alış, ilişkisellik ve teritoryal ilişkiler açılarından desteklenmesi, yerleşmelerin tarihsel geçmişinin anlaşılması sürecinde önemli bir fırsat sunabilir.

Bu çalışmada kentsel morfolojinin belirtilen ekolü bir yerleşme tarihi analizi yapmak için tarihsel coğrafya başta olmak üzere farklı disiplinlerin bileşenleriyle bir araya getirilmiş ve oluşan yöntemde; Antakya ve çevresine ilişkin yazılı ve görsel veriler bir araya getirilerek incelenmiştir. Bu yöntemin Antakya’ya uygulanmasıyla üretilmesi hedeflenen sonuç ürün, yerleşmenin tarihine ilişkin karmaşık olmayan, net ve yönlendirici sonuçları da içeren, anlaşılır bir tarihsel, coğrafi, sosyo-ekonomik ve morfolojik sonuçlar bütünüdür. Burada, kentsel morfoloji ve bir yerleşme tarihi analizi için katkı sunacağı düşünülen tarihsel coğrafya disiplinine dair literatüre başvurulmasına ihtiyaç vardır.

Kentsel Morfoloji

İnsan yaşamının gerçekleştiği yer olarak kentin fiziksel biçimlenişini konu alan kentsel morfoloji araştırmalarında sosyal ve ekonomik faktörlerin etkisiyle kent mekânında oluşan somut sonuçlar; yerleşmelerin fiziksel formu ve kent yapısı incelenir. Bu amaçla yapılan morfolojik analiz; yapı, bahçe, sokak, park, anıt gibi yapısal bileşenlerin yardımıyla fiziksel gelişim sürecinin belgelenmesini; bir yerleşmede yer alan yapıların bir araya gelme biçimlerini, buna dair görünür/görünmez kuralları, kent yapısında değişim ve dönüşüme yol açan, kentsel biçimleri belirleyen olguları anlamayı hedefler. Yerleşmeyi oluşturan fiziksel öğeler, yerleşmenin içinde ve dışında yer alan toplumsal, ekonomik, kültürel ve çevresel etmenlerle sürekli ve kesintisiz bir etkileşim hâlinindedir ve yerleşmedeki herhangi bir boyuttaki tüm değişiklikler, mutlaka bu etmenlerden herhangi biri ya da birkaçının etkisiyle gerçekleşir (Moudon, 1997, 1, 3-4).

Şehirler üzerine çalışan coğrafyacılar, mimarlar, şehir plancıları ve sosyologların da yararlandığı bir alan olan ve bir yerleşim dokusu veya yapı ölçeğindeki oluşum ve dönüşüm süreçlerini tarihsel dönemler bağlamında inceleyen ve tipolojik tasnifler üretmeye çalışan kentsel morfoloji alanında; arazi kullanımı, yapı adasının bileşenleri ve birbirleriyle ilişkileri, mülkiyet dokuları, kent içi hareket alanları ve kentin fiziksel sınırları gibi konulara odaklanan çalışmalara rastlanır. Kentsel morfoloji, kent ölçeğinden mimari ölçeğe farklı



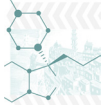
detaylarda, kentin kimliğini oluşturan fiziksel öğeleri ve bu öğeler arasındaki ilişkileri farklı disiplinlerden araştırmacıların bakış açılarıyla yorumlamaya imkân sunar. (Conzen, 2016).

İlk olarak J.B. Leighly (1927) tarafından kullanılan «kent morfolojisi» teriminin bu dönemde diğer Amerikan kent coğrafyacıları tarafından kullanılmaya devam etmediği, R.E. Dickinson (1940) ve Fransız tarihçi P. Lavedan'ın (1933) bu kavram üzerine çalışmalarında bulunduğu bilinir (Slater, 2009, 59-65). Kentsel morfoloji çalışmaları temelde coğrafya ve mimarlık alanı üzerinden başlamıştır. Almanya'da Schlüter'in (1988) başlattığı çalışmaları daha sonra İngiltere'de geliştiren Conzen'in (1960) Alnwick çalışmasıyla başlayan araştırmaları coğrafya temelli yaklaşımların temelini oluştururken Whitehand'ın (1981) çalışmalarıyla farklı açılardan geliştirilmiştir. Mimarlık temelli kentsel morfoloji çalışmaları ise İtalya'da Muratori (1959), Aymonino ve Rossi (1960-1980), Caniggia (1975-1990), Sechii (1985-2010) ve Fransa'da Strauss (1960), Panerai, Castex ve De Paule (1972) tarafından geliştirilmiştir (Zafer Cömert, 2013, 10-13). Kentsel morfoloji çalışmalarının yerleşme tarihi ve coğrafya çalışmalarıyla ilk görünür kesişmesinin Conzen'in çalışmalarında olduğunu belirtmek mümkündür.

Slater, yerleşmelerin değişmesinde, yapılaşmasında ve yeniden yapılanmasında etkisi olan aktörleri; mimarlar, mülk sahipleri, yatırımcılar, kent plancıları, yatırım geliştirme uzmanları olarak sıralar ve bunların tarihi kent morfolojilerinin gelişimi üstündeki -her dönem farklı yoğunluklarda kendini gösteren- majör rolüne değinir. Slater ayrıca savaş, doğal afet, vb önemli kırılma noktalarının diğer disiplinler gibi kentsel morfoloji alanı için de belirleyici olduğunu vurgular (Slater, 2009, 59-65).

Binalar, bunlarla ilişkili açık alan ve araziler, sokaklar olmak üzere üç temel fiziksel elementten oluşan kent formu; bina, sokak/blok, kent ve bölge katmanları üzerinden anlaşılabilir. Kent formu ancak devamlı/sürekli ulaşım ve fiziksel mekân bileşenlerinin tarihsel süreçleri ile ortaya konulmasıyla anlaşılır. Form, ölçek ve zaman, kent morfolojisi çalışmasının temel bileşenleridir (Moudon, 1997, 7-8). Conzen'in kentsel morfoloji yönteminin temel bileşenlerini sokak dokusu ve sokaklar sistemi, sokak-parcel ilişkisi ve yapılar/binalar oluşturur. Yapılar ve buldukları parsellerin kullanımı en az değişkenlik gösteren öğeleri oluştururken, sokak-parcel ilişkisi zaman içinde değişme eğilimi gösterebilir. Sokak dokusu ise en kalıcı olmaya eğilimlidir (Baş, 2010). Conzen'in metodu kendisini önceleyen Alman coğrafyacılarından farklı olarak kendi metodu olarak anılır, giderek İngiliz ekolünü oluşturur. Conzen'in kentsel morfoloji çalışmalarına temel katkısı, tarihsel-coğrafi bakışı ile kentsel ve kırsal yerleşme formlarına dair ilişkiyi de çalışmalarına dahil etmiş olmasıdır (Zafer Cömert, 2013, 17). Yerleşmenin çevresindeki yerleşmelerle ilişkisine dair bu yaklaşım, bütüncül bir yerleşme tarihi analizinin önemli bir parçası olan teritoryal ilişkileri ve ilişkiyel incelemeyi akla getirmektedir.

Conzen'in kentsel morfolojiyi açıklamadaki temel prensipleri; sosyo-politik durum, biçimlerin sürekliliği, tarihsel olarak ayrışma, eski kent ve kentin dış kısımlarının birbirinden ayrılması, morfogenetik bölgelerin hiyerarşik olarak içiçe geçmesi olarak sıralanır (Whitehand, 1992). Conzen'in ele alışıyla kentsel morfoloji disiplininin çalışmada önerilen yerleşme tarihi analizine katkısı; yerleşme ve çevresinin ulaşım altyapısı, makroformu, kentsel mekânsal unsurları, mülkiyet yapısını, kırsal ve kentsel yerleşmeler arası ilişkileri incelenmesine ilişkindir. Kentsel morfoloji araştırmalarının; insan ögesi ve sosyal yapı, ölçek, bölgesellik ve teritoryalite, yerleşme ve çevresinin coğrafyası ve mekânsal tarih araştırmaları üzerinden yeniden düşünülmesi için başvurulacak temel literatür, tarihsel coğrafya olarak belirlenmiştir.



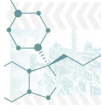
Tarihsel Coğrafya

Tarihsel coğrafya ve şehircilik çalışmaları çok katmanlılık açısından benzer niteliktedir. Geçmişin coğrafyasını ifade eden tarihi coğrafya, geçmişteki insan faaliyetlerini coğrafi ilke ve metotlarla inceleyen çalışma alanıdır. “Yer”i merkeze koyan tarihsel coğrafya araştırmalarında mutlaka coğrafi gerçeklerin kurulması/inşa edilmesi beklenir. Araştırmadaki konu ve problemlerin yerinin önceki ve mevcut gerçek dağılışının belirlenmesi, ayrıca fiziki coğrafyaya dair verilerin ortaya konulması gereklidir (Mitchell, 1975, 12-13). “Coğrafya isminin önüne getirilen ve sıfat olan tarihi kelimesi tam olarak ve sadece ‘coğrafyacıların geçmişle ilgili çalışmaları’ anlamına gelir, coğrafyacının konusu aynı kalır” ifadesi, tarihsel coğrafyayı coğrafya disiplini içinde konumlandırarak “zaman” boyutunu coğrafya çalışmasına ekler (Butlin, 1993, 51). Tarihsel olayların üzerinde gerçekleştiği coğrafi mekânın kendisine has özelliklerini ve ortak nitelikleri açıklamaya çalışan tarihsel coğrafya; yollar, şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde coğrafyanın yeri ve yerleşmeye dair diğer hususları inceler, toponomi ile de ilişkilidir (Baykara, 2007, 35). Tarihsel coğrafyanın çalışma alanı olan çevresel kompleksin fiziki yanı sıra yavaş, iktisadi tarafı ise hızlı ve sürekli bir değişim içindedir. Tarihsel coğrafyacının diğer coğrafya çalışmaları içindeki özel görevi, insanın çevreyle olan ilişkilerinin evrimini betimlemek ve açıklamaktır (Arı, 2005, 49-50).

Tarihi coğrafyanın günümüzde geldiği aşamada gözlemlenen önemli bir eğilim, yöntem ve fikirleri sosyal antropoloji, sosyoloji, sosyal ve ekonomik tarih gibi bazı sosyal bilim dallarıyla birleştirme isteğidir (Butlin, 1993, X-XI). Tarihsel coğrafya çalışmalarında araştırılan dönemin günümüzde değil, mutlaka “geçmişte kalmış bir zaman dilimi” olması gerekir (Gümüşçü, 2010, 167). Sauer’ın “Yıllar geçtikçe modern endüstri ve ticaretin etkili elleri, eski olan ne varsa temizliyor. Gelenekler eski insanlarla ölüyor; belgeler harap ediliyor; hava, fırtına ve tufan fiziki kalıntıları yok ediyor; bilim ve pazar dengelemesi ürünleri mahvediyor. Şu an, öğrenci ve kayıtlar için yıllar onları geçersiz kılmadan önce en iyi zamandır” ifadesi, tarihsel coğrafya çalışmasında “zaman”ın yerine ilişkin önemlidir (Sauer, 1941, 17). W. Benjamin’in “jetztzeit” (şimdinin zamanı) ifadesi bir yerleşmenin tüm zaman katmanlarını taşıyan bir olgu olarak öne sürüldüğünde, zaman ve tarihsel coğrafya ilişkisini yeniden kurarak; bugünün şehrine bakıp geçmişin, kültürün, tarihin izini sürme olanaklarını düşünme imkânı oluşur.

İnsanı “en önemli morfolojik aktör” olarak tanımlayan Sauer’ın tarihi coğrafya çalışmasının bir parçası olduğunu ifade ettiği ve “kültürel kalıntı” tanımı içine dahil edilen örneklerin pek çoğu, aynı zamanda kentsel morfoloji çalışmalarının da konusudur (Sauer, 1941, 15). Çalışmada oluşturulan yerleşme tarihi analizi yönteminin önemli bileşenlerinden birini maddi kültür unsurları oluşturmaktadır.

Tarihsel coğrafya yöntemi içinde saha araştırması yapılırken; su, bitki toplulukları ve toprağı içeren doğal coğrafya kalıntıları, yerleşmeler, orman, tarım, zanaat, endüstri alanlarına ait kalıntılar ve tarihi yolları içeren kültürel coğrafya kalıntıları ile kartografik, resimli ve yazılı belgeler, seyahat notları, arazi şekli tanımları ve topoğrafya verileri mutlaka incelenmelidir (Jager, 1969, 15-25). Tarihi coğrafyacının saha çalışması sırasında coğrafyacından farkı temelde, morfolojik ve fiziki elemanlara ek olarak geçmişe ilişkin bilgi verebilecek “insan yapısı unsurları” da incelemesi, bu verileri sözlü tarih ve fotoğrafla belgeleyerek desteklemesidir (Gümüşçü, 2010, 356). Saha çalışmasında mutlaka tespit edilmesi gereken öğeler; yerleşme lokalizasyonu, çevre koşulları, iklim, bitki örtüsü, yapılar ve tesisler, mimari/yapı tipolojileri, inşaat malzemeleri, yerleşme merkezinin konumlanışı/



yer seçimi, geçmişteki yol ve konaklama izleri: ulaşım sistemi, arşiv belgelerinden elde edilen sosyal ve ekonomik hayat ile ilgili bilgilerin arazideki yansımaları ve uygulamaları (Gümüşçü, 2010, 359-362).

Tarihsel coğrafya disiplininin çalışmada ifade edilen yerleşme tarihi analizi yöntemine katkısı; kentsel morfolojinin kent ya da bir kent parçası ölçeğinde, belirlenen bir dönem aralığına ilişkin olarak, büyük ölçüde fizik mekana dair değerlendirmelerine ek olarak idari yapı, sınırların değişimi, siyasi gelişmeler, nüfus yapısı, iktisadi üretim biçimi, yerleşmenin kimliği, üst ölçekli doğal fiziki unsurlar, ulaşım altyapısının incelenmesi olanağıdır.

Tarihsel coğrafyada analiz, yerleşmeler üstü bir coğrafya tanımı yaparken, kentsel morfolojide analizin ölçeği (kırsal ve kentsel yerleşmeler arasındaki hiyerarşik düzeni konu edinen istisnalar dışında) görece daralmış alanlar, yani yerleşmeye tekabül eder. Zaman olgusu ise bu iki çalışma alanını farklı ölçekler üzerinden birbirine bağlama olanağı sağlayan bir bileşendir. Bu çalışmanın iki aracından biri olan haritalar, tarihsel coğrafya ve kentsel morfoloji çalışmaları içinde farklı önemlere sahiptir. Haritalara yalnızca yer-yön tarifi, lokasyon tespiti gibi nedenlerle ihtiyaç duyan tarihsel coğrafyadan farklı olarak kentsel morfoloji, alana dair yapılan incelemeyi harita üzerinde gerçekleştirir, dolayısıyla harita kentsel morfoloji çalışmasının temel aracını oluşturur. Burada yapılması hedeflenen yerleşme tarihi analizi; kentsel morfoloji disiplinine ek olarak tarihsel coğrafyaya ile ilişkisellik, teritoryalite, yerleşme ve çevresine bütüncül bakış, yerleşmeye yazılı ve görsel kaynakların değerlendirilmesiyle elde edilen ekonomik ve sosyo-kültürel yapı incelemesi, kronolojik bir ele alış dışında mekânsal tarih çalışmalarından beslenmektedir.

Yöntem, Yer ve Zaman İlişkisi

Kentsel morfolojinin yerleşme tarihi analizine ilişkin bileşenleri, bir yerleşme tarihi analizi için gerek duyulan tarihsel coğrafya başta olmak üzere farklı disiplinlerden bileşenlerle bir araya getirilerek ortak temalar altında listelenmiştir. Kentsel morfoloji çalışmanın özellikle yerleşme ölçeğinde fiziksel biçimlenme, kent dokusu, mülkiyet ilişkileri, kamusal mekân kullanımları, arazi kullanım dağılımı ve Conzen’in çalışmalarında değindiği kentsel coğrafya konularında geliştirilmesine olanak sağlar. Tarihsel coğrafyanın bu çalışmaya temel katkıları ise; tarihsel ve geçmiş dönemlere bakış, nüfus hareketleri, ulaşım, siyaset ve ekonomiye dair üst ölçek ilişkileri, yerleşme ve çevresinin üzerinde konumlandığı coğrafyanın topoğrafik analizine imkân sunmasıdır. Öte yandan yöntem, teritoryal ilişkilerin çözümlenmesi ve yerleşmeye dair üretilen yazılı/görsel kaynakların sistematik değerlendirmesini de içermektedir. Hem üst ölçek ve alt ölçeği hem de bugünü ve geçmişi bir arada analiz etmeye imkân sağlayan bir yerleşme tarihi analizi yöntemiyle bugünün kentini geçmişin kentiyile eş zamanlı incelediğimizde, kentin hem bugünü analiz etme hem de bugünkü kentte “sonuç” olarak görülen somut olguların geçmişteki kaynaklarını anlama fırsatı bulunabilir.

Bu bakış açısıyla yapılan yerleşme tarihi analizinin temel araçları; yerleşme tarihi analizi bileşenleri incelemesi, görsel malzemenin incelenmesine ilişkin geliştirilen bakış açısı ve bu iki çalışmanın ilişkilendirilerek yorumlanmasıdır. Antakya kenti ve çalışmanın odaklanacağı tarih aralığına dair haritaların koordinatlanması ve incelenmesi, incelendikten sonra ortak kırılma noktaları üzerinden yerleşme tarihi analizi bileşenleriyle ilişkilendirilerek yorumlanması, yerleşme tarihi araştırmasının sonuç ürününü oluşturur. Bu yöntemin uygulanması için öncelikle gerekçeleriyle kavranabilir bir tarih aralığı, ölçek ve yöntemsel öncelik belirlenmesi gereklidir.



Bu yöntemle Antakya'nın incelendiği çalışmada ideal durumda Antakya ve çevresinin üç farklı ölçekte ele alınması gerekli görülmüştür. Bir havza olarak Doğu Akdeniz havzasını kapsayan alan, havzalar arası ilişkiler sistemi çalışmanın üst ölçeğini oluşturur. Bu sınırlamanın gerekçeleri; Antakya'nın içinde olduğu sosyo-ekonomik ilişki ve akışlar coğrafyasının, Batı Akdeniz'le doğrudan ilişkilenebilmesi, idari bütünlük açısından Akdeniz'in doğu kesimi, topoğrafik açıdan Suriye yerleşmeleri ile ilişki içinde olması, doğuda yer alan ticaret yollarının bağlantısını sağlayan bir konuma karşılık gelmesidir. Çalışmanın üst ölçeğine ilişkin kısım; eski İpek Yolu ve diğer ticaret yollarının izleri, Süveyş Kanalı, Bağdat ve Hicaz demiryolları, İskenderun ve Süveydiye limanları, bölgede yer alan havalimanları gibi alanların sürekliliği ve süreksizliği ile desteklenir. Bu ölçekteki analizler büyük ölçüde tarihsel coğrafya bileşenleriyle yapılmaktadır. Çalışmanın orta-üst ölçeği, Antakya'nın ticari ve sosyo-kültürel akışları ve bağlantılarının uzun yıllardır farklı düzeylerde sürdüğü ve Hatay coğrafyası olarak da ifade edilebilecek Halep-Antakya-İskenderun-Süveydiye bölgesini kapsar. Topoğrafik açıdan iki derin sırt arasında kalan alanı içine alan bu bütünleşik sisteme ilişkin analizlere tarihsel coğrafya ve kentsel morfoloji bileşenleri bir arada dahil olur. Bu ölçek, çalışmanın hem üst ve alt ölçeğini, hem de tarihsel coğrafya ve kentsel morfoloji yöntemlerini birbirine bağlayan ve tarif edilen sistemin Doğu Akdeniz coğrafyası içinde nasıl çalıştığını anlamaya yarayacak bir ölçek olarak belirlenmiştir. Bu ölçekte yapılan analizin çerçevesi yalnızca iletişim kanalları, yollar ile topoğrafyanın belirleyici verileri üzerinden kurulmuştur. Bu 4'lü sistem arasındaki ilişkinin, başka bir deyişle bu yerleşmeler arasındaki liman-ticaret ilişkisinin ne zaman kurulduğuna ve dönemsel değişimlerine, ne zaman ve hangi dinamiklere bağlı olarak artıp azaldığının analiz edildiği ölçektir. Bu değişimi tanımlayan kırılma noktalarının büyük ve bölgesel ulaşım yatırımlarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Detaylı morfolojik çalışmaya konu olan alt ölçek ise Antakya yerleşmesini oluşturan alan sınırları içinde, yerleşme tarihi analizi bileşenlerinin açıklanması için gereksinim duyulan alanları içerir. Bu ölçeğe ilişkin çalışmada, harita ve hava fotoğrafları üzerinden yapılan çizimler, mekânsal değerlendirmeler ile yerleşme tarihi analizi bileşenleri bir arada uygulanır.

Braudel'in "Her tarihsel çalışma geçmiş zamanı bölümlere ayırır, onun kronolojik gerçekleri arasından, az veya çok bilinçli tercih ve önceliklere göre seçim yapar." ifadesi, çalışmanın dönemini belirlemede yere, konuya ve araştırmacının bakış açısına özgünlük konusuna vurgu yapar (Braudel, 1992, 54). Yer in "kendine özgü"lüğü, özellikle bu çalışmanın konusu olarak seçilmiş Antakya gibi pek çok tarihi, sosyal, kültürel, ekonomik ve fiziksel katmanı içinde barındıran yerleşmeler konu olduğunda, nitelikli bir tercihi gerekli kılar.

Antakya yerleşmesi ve çevresinin 19. yüzyılı, yukarıda detayları anlatılan yerleşme tarihi analizi yöntemiyle fiziksel, sosyal, ekonomik, kültürel ve coğrafi durumu üzerinden incelenmektedir. Haritaların detaylı biçimde incelenmesiyle desteklenen bu çalışmada belirtilen coğrafi bölgenin ulaşım sistemi, doğal fiziki unsurları ve yerleşme kademelenmesine ilişkin tespitler yapılmaktadır.

19. yüzyıl Antakya'sının yerleşme tarihine bir bakış

Çalışma kapsamında ifade edilen yerleşme tarihi analizi yöntemi, Antakya'nın ulaşım sistemi, doğal fiziki unsurları ve yerleşme kademelenmesinin değişimi üzerinden test edilmektedir. Ulaşım sistemi ile doğal fiziki unsurların birbiriyle etkileşimi, birbirine göre değişimi: tarihi ticaret yolları, İpek yolu, Süveyş Kanalı, Amik Gölü, Amik Ovası, Asi Nehri ve kolları, ana akslar ve alt ölçekli yolların dönemlere göre değişimi, kent içi yeşil



alan varlığı ve değişimi, kurutulan/kanala dönüşen su ögeleri, su sistemi, ulaşım aksları ve üretim/ticaret alanlarının ilişkisi, yerel ve yerleşmeler arası ticarete bağlı fonksiyon alanları, kervansaraylar, hanlar, çarşılar, hamamlar, limanlar, havalimanları, arazi kullanım/fonksiyon alanları dağılımının temel bileşenleri: Konut alanları, meydanlar, kamusal mekânlar, yönetim/idare yapıları, kent içi yeşil alan sistemi, ... olarak sıralanır.

Antakya'nın yerleşme tarihinin bütüncül değerlendirilmesine ek olarak, Antakya ve çevresine ilişkin bütünsel tarih anlatısını statik ve salt kronolojik bir yapıdan çıkarıp zamansal açıdan görece esnek ve ağırlıklı olarak olgular üzerinden ölçekler ve temalar/bileşenler arası geçişe imkân veren bir yapıda ele alınmaktadır. Bunun sağlanmasında, yerleşme tarihi analizi bileşenleri ile alana ilişkin eski haritaların ilişkili okunması belirleyicidir. Bu çalışma için yapılan yerleşme tarihi analizi bileşenleri ve harita incelemesi çalışmasında, yalnızca orta-üst ölçekli haritaların kapsadığı Halep-Antakya-İskenderun-Süveydiye yerleşmelerini içeren ve 1844 yılına tarihlenen Kiepert-Moltke Klein Asien (Küçük Asya) haritası çalışmaya dahil edilmiştir.

Antakya'nın 1844 yılı Kiepert-Moltke haritası çerçevesinde Antakya ve çevresine bakıldığında;

- Demiryolu güzergâhlarının belirlenmesinde Osmanlı ve devamında Türkiye Cumhuriyeti döneminde topoğrafyanın uygunluğu ve sağladığı imkânlardan çok askeri güvenliğe ilişkin dinamiklerin esas alındığı,
- Antakya'nın bir Akdeniz yerleşmesi özelliği taşıyor olmasının topoğrafyanın kuzey-güney doğrultusunda oluşturduğu derin sırtın Akdeniz ve Antakya'yı coğrafi açıdan ayıran bir nitelik taşımasından kaynaklanabileceği ve bu topoğrafik durumun diğer sonucunun Antakya-Halep (Suriye) doğrudan ilişkisinin kuvvetlenmesi olabileceği,
- İskenderun Havalimanı'nın yapılmasına rağmen sivil havacılık hizmetine açılmamış olmasının, İskenderun limanının erişilebilirliğini, dolayısıyla Halep-İskenderun arasındaki ticaret kenti-liman kenti etkileşimini etkilediği,
- Harita üzerinden; Akdeniz ve Suriye'yi ayıran bir eşik niteliğindeki katı topoğrafyaya ek olarak, günümüzde mevcut olmayan Amik Gölü ile bugün de varlığını sürdüren Asi Nehri ve kolları, söz konusu dönemin karayolu ulaşım sistemi, Antakya ve çevresindeki önemli yerleşme merkezlerinin okunabildiğini belirtmek mümkündür.

Bunlar, derinlemesine yorumlanmak üzere ilk elde yapılan bölgesel tespitleri oluşturmaktadır.

Döneme ilişkin yerel kaynaklara göre ise ele alınan dönem için;

- 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasına kadar, Mezopotamya'dan Akdeniz'e gelen yollar ile Mısır'dan kuzeye çıkan yolların kesişme noktasında olan Antakya kentinin, bu tarihten sonra kanalın yeni bir ticari güzergah oluşturması ve Bağdat Demiryolu Hattı'nın çok güneyinde kalmış olması sebebiyle ticari önemini giderek kaybettiği,
- Önemli bir ticaret merkezi olan Antakya kentinde 19. yüzyılda gelişmiş bir vergi sistemi görüldüğü ve aynı dönemde Müslüman, Hristiyan ve Musevi nüfusun kent merkezinde bir arada yaşadığı ve ekonomik hayata katıldığı,



- Kent merkezinin çevresinde bugün varlığını sürdürmekte olan yerleşmelerin, büyük ölçüde çalışmaya konu dönemde yerleşme çevresinde yaşayan aşiretlerin iskân edilmesi ile oluştuğu ve adlandırıldığı,
- Kısa bir süre öncesine kadar ekonomik hakimiyetini sürdüren zeytin, zeytinyağı, defne ve zeytinyağı sabunu, ipek imalatı ve satışının bu dönemde de kentin ekonomisi için önemli olduğu; bu üretim ve ticaret ilişkilerinin kurulmasında kentte yapılan çok sayıda “han” ve “çarşı” yapısının kolaylaştırıcı olduğu,
- Antakya’nın tarihinde çok sayıda ve büyük hasarlı deprem yaşamış olduğu,
- Kentin etnik çeşitliliğe sahip nüfus yapısının kent mekânına farklı kültürlerle ait mimari tipler ve farklı dini yapılar biçiminde yansıdığını belirtmek mümkündür.

Döneme ilişkin bu ilk aşama inceleme bile, kentin morfolojisi ile birlikte, teritoryalitesine ilişkin politik, ekonomik, kültürel ve toplumsal dinamizmin kaynaklarına dair somut ipuçlarının bir araya getirilebildiğini göstermektedir.



Şekil 1. 1844 Kiepert-Moltke Klein Asien haritasının değerlendirilmesi (Tezer, 2018).



Sonuç

Bir yerleşme tarihi analizi yapılırken farklı ölçeklerdeki haritalara söz konusu alana ilişkin yazılı ve sayısal kaynaklarla bir arada bakılması; yerleşmenin tarihini ve bugününü anlamaya ilişkin görece somut çıkarımlara olanak vermektedir. Yerleşme tarihi analizine ilişkin mevcut yöntemlerin “yetersiz” kaldığı düşünülen ölçek, zaman, disiplinlerarası bakış açısı gibi belirleyicilerin; kentsel morfolojinin Conzen ekolünün sunduğu yaklaşım ve bir yerleşme tarihi analizi yapmak üzere tarihsel coğrafya disiplini ve farklı disiplinlerin sunduğu farklı yaklaşımlar ile tamamlanabileceği düşünülmektedir. Bu bakış açısı, basmakalıp yerleşme tarihi analizlerini sade, kavranabilir, yerleşmenin bugünü ve geleceği için açıklayıcı ve yol gösterici bir analiz aracına dönüştürmeye yardımcı olmayı amaçlamaktadır.

Kaynaklar

- Akyol, E.D. (2010). *Sınırdaki Kimlikler: Türkiye’ye İlhak Sürecinde Hatay*, İstanbul: Libra Yayınları.
- Algöz, C. (1944). Coğrafya Gözüyle Hatay. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2.
- Arı, Y. (2005). Tarihi Coğrafya. *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 49-50.
- Bilsel, C. (2015). Kent Tarihi Araştırmalarında Mekanbilimsel Bir Yaklaşım: Batı’da ve Türkiye’de Kentsel Morfoloji Çalışmalarının Öncülleri. *Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyumu: Temel Yaklaşımlar ve Teknikler Bildiri Kitabı*, Mersin Üniversitesi - Akdeniz Kent Araştırmaları Merkezi Yayınları: 5, 59-77.
- Braudel, F. (1992). *Tarih Üzerine Yazılar*, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Butlin, R.A. (1993). *Historical Geography*, London: E.Arnold Publishing, X-XI, 51.
- Baykara, T. (2007). *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 244, 35.
- Conzen, M.P. (2016). Kent Morfolojisi”nin Conzen Ekolü Bakış Açısı ile Şehir Planlama ve Tasarımındaki Rolü/An Overview to Urban Morphology with Conzenian School and Tradition seminerinin tanıtım metni, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 22-23 Mart 2016.
- Demir, A. (1996). *Çağlar İçinde Antakya*, İstanbul: Akbank Yayınevi.
- Doğruel, F. (2005). İnsaniyetleri Benzer; Hatay’da Çoketnili Ortak Yaşam Kültürü, İstanbul: İletişim Yayınları Memleket Kitapları.
- Gümüşçü, O. (2010). *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 167, 172, 356, 359-362.
- Gündüz, A. vd. (2013). *Hatay Tarihi*, Hatay: T.C. Hatay Valiliği.
- Gürer, T.K. (2016). Tipomorfoloji: Kentsel Mekânın Yapısını Anlamak. *İdeal Kent - Kent Araştırmaları Dergisi*, 18/7, 8.
- Hamshere, J.D. (1987). Data Sources in Historical Geography. *Historical Geography: Progress and Prospect*, M. Pacione, ed., London, 47-48, 61-62.
- Jager, H. (1969). *Historische Geographie*, Braunschweig: Georg Westermann Publishing, 15-25.
- Kara, A. (2005). *19. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri Antakya*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kılınç, G. (2007). Şehircilik Açısından Kent Tarihi Araştırmalarının Gerekliliği ve Kullanılan Yöntemler. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (23: 2007/2), 177-196.



- Mitchell, J.B. (1975). *Historical Geography*, Londra: Hodder and Stoughton Publishing, 12-13.
- Moudon, A.V. (1997). Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field. *Urban Morphology*, (1), 3-4, 7-8.
- Oliveira, V. (2016). The Elements of Urban Form, *Urban Morphology: An Introduction to the Study of the Physical Form of Cities*, Switzerland: Springer International Publishing, 7-30.
- Sauer, C.O. (1941). Foreword to Historical Geography. *Annals of the Association of American Geographers* (31) 15, 17.
- Slater, T.R. (2009). Historical Urban Morphologies. *International Encyclopedia of Human Geography*, Kitchin, R., Thrift, R. (ed) UK: Elsevier, 12, 59-65.
- Ünlü, T., Baş, Y. (2015). Mersin’de Morfolojik Süreçlerin Değerlendirilmesi. *Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyumu: Temel Yaklaşımlar ve Teknikler Bildiri Kitabı*, Mersin Üniversitesi - Akdeniz Kent Araştırmaları Merkezi Yayınları: 5, 14-30.
- Whitehand, J.W.R. (2001). The Physical Form of Cities: A Historico-Geographical Approach. *Handbook of Urban Studies*, Der. R. Paddison. SAGE, London.
- Zafer Cömert, N. (2013), *Testing an Integrated Methodology for Urban Typo-morphological Analysis on Famagusta and Ludlow*, Doktora tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs.